

אלי אושרוב • הלל כהן

האבולוציה של המזרחנות בישראל

בין הקולוניאלי ל"פוסט" ובין היישומי לאינטלקטואלי

רצית דיכוטומיה בין מדע "טהור" ופעילות אינטלקטואלית "כשלעצמה" לבין מדע כמכשיר יישומי, אפקטיבי, אולי גם משתלם כלכלית, היא אחד המאפיינים החשובים של השיח על האקדמיה המודרנית. בתחום מדעי הרוח והחברה נדמה שהמתח הזה מתקיים באופן בולט במיוחד בשדה חקר המזרח התיכון, או כפי שהוא עדיין מכונה לעיתים – "מזרחנות", מונח שהפך לשנוי במחלוקת בעקבות הספר בשם זה של אדוארד סעיד (1978; ראה אור בעברית בשנת 2000). הסיבות למתח הזה ידועות: חקר המזרח התיכון הוא שדה שמעורבים בו גורמי כוח חוץ-אקדמיים שקשה למצוא כמותם בשדות אחרים, כמו הצבא, ארגוני מודיעין ומשרדי ממשלה. בצה"ל, למשל, משרתים סוציולוגים אך הצבא לא יפתח תוכנית הכשרה מיוחדת לסוציולוגים צעירים, כפי שנעשה עם תוכנית "חבצלות", שהשתלבה בשנים האחרונות באוניברסיטה העברית. בתוכנית זו לומדים פרחי ביון צעירים בשירות חובה כקבוצה לובשת מדים במסגרת החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון. יתרה מזו, ממשלות וצבאות לא רק מעורבים בשדה חקר המזרח התיכון, אלא הם גם היו מהגורמים המובילים שסייעו ביצירתו ותרמו בדרכים שונות לצורתו הנוכחית, כפי שנסביר בהמשך.

ברשימה זו אנחנו מבקשים להשקיף לרגע מבחוץ על השדה שבו אנו פועלים, פרופסור וראש חוג לשעבר ודוקטורנט שמחכה לאישור הדיסרטציה שלו. ביסודה של הרשימה טענה היוצאת מתוך חוויותינו בשדה ומתבססת על הדיכוטומיה שבין ה"אינטלקטואלי" ל"יישומי".

הטענה המרכזית שלנו היא שבשנים האחרונות עברו לימודי המזרח התיכון בישראל אבולוציה, איטית ושקטה אך עמוקה ומשמעותית, שעיקרה השתנותה מדיסציפלינה בעלת גוון ממסדי, המזוהה עם המדינה ועם מנגנוני הביטחון שלה, לדיסציפלינה לא-ממסדית, שמתאפיינת בקו ביקורתי יחסית על המשטר והחברה בישראל עד כדי כך שהיא ראויה, אולי, להיחשב השדה האקדמי הביקורתי או הפוליטי ביותר במדעי הרוח והחברה. הטענה הזו נטועה בהקשר הרחב של הדיון המטא-דיסציפלינרי המתמשך שבמסגרתו חוקרי אסלאם והמזרח התיכון ומשקיפים אחרים דנים באופיו של המחקר עצמו ומתפלמסים עליו כבר עשורים ארוכים.

בחלק הראשון של הרשימה נסקור בקצרה את ההיסטוריה של חקר המזרח התיכון בארץ ובעולם; בחלק השני נסביר את טיבו של השינוי שאנחנו מצביעים עליו. לבסוף נעלה נקודה למחשבה שחורגת מהשדה שלנו וקשורה למתח שבין ה"אינטלקטואלי" ל"יישומי" באקדמיה בכלל, תמיד ובמיוחד בימי מגפה, שהם ימים של שינויים מרחיקי לכת בתחומי החיים השונים.

(כמעט) מאה שנות מחקר: שלבים ומגמות

את המתח שבין היישומי (או המודיעיני-ביטחוני-צבאי) לאינטלקטואלי (או המחקרי והמדעי) אפשר לזהות בהקמתו של המוסד הציוני הראשון בישראל לחקר המזרח התיכון. המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית נוסד ב-1926 והיה אחד משלושת המכונים הראשונים של האוניברסיטה. סמוך למותו תיאר אחד ממייסדיו, חוקר הגניזה הדגול שלמה דב גויטיין (1900–1985), את הממד ההומניסטי שמצא בעבודת המכון:

כוונתי אינה רק לאנושיות של החברה [האסלאמית] שאותה אנו לומדים, אלא גם לאישיות של הלומד עצמו, הן סטודנט טרי והן חוקר בכיר. שאלתי היא: מה נותן לנו חקר התרבות המזרחית? מה הוא תורם לעיצוב התודעה שלנו ולפיתוח יכולותינו האינטלקטואליות, המוסריות והאסתטיות? האם לימודי המזרח הופכים אותנו לפתוחים יותר לחוויות רוחניות, כפי שהיה בעבר וכפי שעדיין קורה, אולי, בלימוד התרבויות הקלסיות של יוון ורומא? (Goitein, 1987, 4)

גויטיין המשיג במדויק פרקטיקות כמו רכישת ידע והכרת העולם כפעולות שתכליתן היא גם עיצוב האישיות של הלומד עצמו. למרות דבריו, הביוגרפיה שלו שיקפה היטב את המתח שבין היישומי לאינטלקטואלי. בד בבד עם עבודתו כמרצה במכון למדעי

המזרח התפרנס גויטיין גם מעבודתו כמפקח על בתי הספר היהודיים עבור ממשלת המנדט. ב-1957 היגר לארצות הברית והשתקע באוניברסיטה של פנסילבניה ולבסוף במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון, שם זכה לתקציבים שאפשרו לו לעסוק באותה משימה אינטלקטואלית שעמדה בלב פעילותו האקדמית – חקר הגניזה הקהירית. לצד זאת ולמרות עזיבתו את ישראל, צעד שנמתחה עליו ביקורת מעמיתיו בשנות ה-50, נשאר גויטיין תמיד "מסבירן" של מדינת ישראל בארצות הברית, גם מתוקף מומחיותו בהיסטוריה המשותפת של יהודים וערבים (Harif, 2021).

את הדברים על תפקידו האינטלקטואלי של חקר המזרח אמר גויטיין באירוע לכבוד יום ההולדת השבעים של תלמידו, מאיר יעקב קיסטר (1914–2010), שהיה אף הוא מעמודי התווך של המזרחנות הישראלית. קיסטר עסק בחקר האסלאם הקדום וספרותו. את עבודת הדוקטור שלו כתב על השבט תמים מחצי האי ערב, מהשבטים הגדולים קודם להופעת מוחמד. הינה לפנינו חרך למה שהעסיק את החוקרים הראשונים בתחום ולמיומנויות העשירות שלהם: עיסוק באסלאם קדום, ידיעת עומק של השפה הערבית הקלסית ורבידה השונים, התוודעות לאסלאם בהיותו חלק מהתרבות האנושית העשירה. גם ממד יהודי היה למחקר הזה. גויטיין התמקד בחקר החברה היהודית תחת האסלאם, וקיסטר כתב מחקרים חשובים על מסורות אסלאמיות העוסקות ביהודים, ושניהם המשיכו לדון בשאלה שהעסיקה את המזרחנות האירופית מראשיתה: השפעת היהדות (והנצרות) על האסלאם. המזרח התיכון המודרני לא נכלל במחקריהם, למרות הציפייה של גורמים שונים ביישוב שהוא יעמוד במוקד המחקר (ראו דוח ביקורת מ-1935, מצוטט אצל מילסון, 1997).

ואולם אין משמע שחוקרים אלו התעלמו מן המציאות סביבם. ראשית, אנשי דורות נפרדים אלו האמינו שהמחקר המזרחני מטעם היישוב היהודי יקרב בין המזרח למערב ויפתח את ליבותיהם של ערביי הארץ והמוסלמים להכיר בתועלת שבהתיישבות הציונית. בנוסף, כמו חוקרים אחרים בני זמנם, שניהם היו מעורבים בענייני ציבור והשתתפו במאבק הציוני. קיסטר שימש ב-1948 שדרן בערבית בתחנת הרדיו החיפאית של "ההגנה" ולאחר קום המדינה פעל להרחבת לימודי הערבית במסגרת משרד ראש הממשלה.¹ לשון אחר, שניהם פעלו בעולם האקדמי ובעולם המעשה כאחד. ואולם שתי ממלכות אלו בחייהם רק השיקו זו לזו, בלי לחפוף, וכך גם אצל עמיתיהם.

1 ראו בריאיון עימו, באתר האקדמיה הלאומית למדעים – מאיר יעקב קיסטר, [מגליציה לתרבות ערב](#).

דור המזרחנים שנולד או התחנך בארץ בשנות המנדט לא הסתפק בלימוד שבטי ערב והאסלאם הקדום. הוא אף התמקצע בחקר ההיסטוריה של המזרח התיכון המודרני, גם אם הוראתה של המילה "מודרני" בשנות ה-50 וה-60 כיוונה בעיקר לתקופה העות'מאנית (עם הבלחות לראשית הלאומיות הערבית). אבל גם בני דור זה השתלבו במערך המודיעין והשליטה על הפלסטינים, הן לפני מלחמת 1967 והן אחריה. רבים מהם שימשו יועצים לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה ובמנגנוני הממשל הצבאי בשטחים (דוגמאות בולטות הם הפרופסורים אמנון כהן, משה מעוז ומשה שרון והדוקטורנט המבטיח דוד פרחי) (Clyne, 2019, 52–58). כל זה השתנה לאחר 1977.

המהפך הפוליטי ועליית הליכוד לשלטון בראשותו של מנחם בגין סימנו גם מהפך של ממש ביחסים שבין האקדמיה הישראלית ובין גורמי הביטחון שמוקד עיסוקם הוא הזירה הפלסטינית. הנוהל של העשור הקודם – הזמנת איש סגל מן החוג ללימודי אסלאם בירושלים לשרת כיועץ לענייני ערבים במסגרות ביטחוניות-מדיניות – כמעט עבר מן העולם, מלבד שני יוצאי דופן: פרופ' משה שרון, ששימש היועץ לענייני ערבים של מנחם בגין, ופרופ' מנחם מילסון, שקיבל על עצמו להקים את המינהל האזרחי בשטחים, בדרגת תא"ל, בהזמנת שר הביטחון אריאל שרון. זו הייתה שירת הברבור ביחסים הישירים של האקדמיה עם הממסד הביטחוני בתחום הפלסטיני: לאחר המהפך לא יכלו רוב החוקרים מהאוניברסיטאות להמשיך להישען על זיקתם לתנועת העבודה שבשלטון ועל אמונתם שעל פיה מה שחסר למדינת ישראל כדי לסיים את השליטה על הפלסטינים הוא כמה עצות טובות ממזרחנים.

גם בזירה העולמית של לימודי המזרח התיכון התרחש באותן שנים מהפך, בעקבות פרסום הספר **אוריינטליזם** של אדוארד סעיד (1978), חוקר ספרות אנגלית באוניברסיטת קולומביה ויליד פלסטין שגלה ממנה ב-1948 כילד. סעיד מתח ביקורת על המזרחנות מראשיתה, תוך שהוא מסתמך על הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו, שהצביע על הזיקה בין ידע לכוח. סעיד טען, בעקבות פוקו, כי חקר המזרח התיכון הוא שיח שהקשר שבו בין החקירה האינטלקטואלית לבין אינטרסים אימפריאליים הוא המובהק ביותר. טענתו של סעיד הייתה שחוקרי המזרח התיכון במערב משתיתים את מחקריהם על דיכוטומיה בין מזרח קפוא ונחשל לבין מערב מתקדם ודינמי. ולא פחות חשוב מזה – סעיד גרס כי חקר המזרח הוא חלק משיח פנים-מערבי או אירופי המבנה את הזהות המערבית עצמה. התובנות של סעיד הביאו לשינוי עמוק בתוכניות הלימודים במוסדות רבים להשכלה

גבוהה בארצות הברית ובאירופה באופן שגם מי שחלקו על המתודולוגיה של סעידי או על טענותיו לא יכלו להתעלם מהשפעתו.

לאחר פרסום **אוריינטליזם** נחלק העולם המזרחני למצדדים בסעידי ולמתנגדיו (וביניהם דרגות הביניים כמובן). באופן גס ניתן לומר כי האגודה הגדולה ביותר לחקר המזרח התיכון – MESA (Middle East Studies Association), שחוקרים ישראלים רבים נמנים עם שורותיה – אימצה, בד בבד, גם את הגישה הסעידיאנית וגם עמדה ביקורתית כלפי ישראל והציונות. אגודה מתחרה המחזיקה באג'נדה הפוכה (ASEMA) קמה רק ב-2007, ובראשה התייצב המלומד היהודי-אמריקאי המשפיע ברנרד לואיס, שהלך מאז לעולמו. זו הכריזה על רצונה להחזיר את החופש האקדמי ללימודי המזרח התיכון, שנשלל להבנתה בשל אימוץ התאוריה הסעידיאנית, המציבה, לכאורה, סימן שאלה על עצם הלגיטימיות של חוקרים מערבים לחקור את תרבות האסלאם והמזרח התיכון.

כפי שהראה לאחרונה אייל קליין במחקר שעשה על ההיסטוריה של חקר המזרח התיכון בישראל והאנתרופולוגיה של חוקריו, הגישה של סעידי התקבלה באהדה יחסית בקרב קבוצה משפיעה יחסית של חוקרים ישראלים, בייחוד באוניברסיטת תל אביב ולאחר מכן במחלקה לחקר המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הצעד שסימל יותר מכול את השפעתו של סעידי על השדה הישראלי היה תרגומו של **אוריינטליזם** לעברית בשנת 2000, ביוזמת חוקרים מהמחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון ובמימון של מרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה הפועל לצד המחלקה (Clyne, 2019, 33–99).

אבולוציה ושינוי

הביקורת של סעידי והתגובות שקיבלה בשדה חקר המזרח התיכון בישראל קשורות לשינוי שאנחנו מבקשים להצביע עליו כעת, שעיקרו הוא זה: אם בעבר השדה התאפיין בחיבור לממסד המדינתי והביטחוני בפרט ותפקד למעשה כשדה "הממסדי ביותר" במדעי הרוח והחברה, הרי שהיום המאפיין העיקרי שלו הוא דווקא הביקורתיות – על הממסד הישראלי, על גופי הביטחון הפועלים מטעמו ועל מבנה החברה הישראלית בכללה. דומה שהשינוי מורגש במיוחד בקרב הדור הצעיר של חברי הסגל ובקרב שכבת התלמידים לתארים השני והשלישי.

השינוי שאנו מצביעים עליו הוא שם קוד לשלל גישות מתודולוגיות ופוליטיות שהן לא בהכרח חלק מאידאולוגיה מוגדרת אחת, אבל יש ביניהן קווי דמיון משותפים: ביקורת על פרקטיקות קולוניאליות ואימפריאליות; ביקורת על שיח אוריינטליסטי ואסלאמופובי; אימוץ נקודת המבט של חברות ילידיות כפרדיגמה מחקרית; העדפת היסטוריה חברתית, תרבותית (ואינטלקטואלית) על פני היסטוריה פוליטית או דיפלומטית; ומחקר על מקומה של ישראל או התנועה הציונית או היהודים במרחב בזיקה לסביבתם ולא במנותק ממנה. גישות אלה באות לידי ביטוי גם בהרכב החברתי של הסטודנטים לתואר שלישי, שכנראה יש בהם תלמידים ותלמידות פלסטינים, נשים ומזרחים רבים יותר משהיו בעבר.

כמשתתפים בשדה אין לנו כאן עניין בציון שמות של חוקרים, מחקרים או קורסים, אך הטענה שלנו מתבהרת מעיון בסילבוסים ובאתרי האינטרנט של המחלקות השונות לחקר המזרח התיכון באוניברסיטאות בישראל. עם זאת, אף כי תהליך השינוי ניכר לעין, הוא אינו בגדר מהפכה אלא יותר בגדר אבולוציה, או לחלופין, תנועת מטוטלת. כפי שהראתה הסקירה ההיסטורית הקצרה למעלה, המתח בין הגישה האינטלקטואלית לגישה היישומית או בין עצמאות לבין ממסדיות היה מובנה אל תוך השדה מראשיתו. כמה מדמויות המפתח בשדה היו היסטוריונים חברתיים, הידוע שבהם גבריאל בר מהחוג באוניברסיטה העברית, טרוצקיסט בעברו, שהתמקד בעיקר בהיסטוריה של כלכלה, חקלאות ויחסים מעמדיים במזרח התיכון (Clyne, 2019, 37). בעבר אף נמצא מקום בשדה, גם אם מוגבל, לחוקרים פלסטינים ומזרחים שפעלו מחוץ לגבולות השיח הציוני המרכזי. כמובן, כמה מ"ההיסטוריונים החדשים" שנודעו במחקריהם הביקורתיים על המדיניות של ישראל במלחמת 1948 צמחו בחוגים למזרח התיכון או נספחו אליהם (ההיסטוריונים אילן פפה ובני מוריס הם שתי דמויות מפתח). המגמה שאנחנו מצביעים עליה אינה חדשה לחלוטין, אם כן, אלא משקפת הבשלה של זרעים שהיו טמונים בשדה.

אחת התובנות המעניינות שברצוננו להצביע עליהן היא אפוא שלימודי המזרח התיכון בישראל בתור דיסציפלינה "ממסדית" הם שתרמו – באופן פרדוקסלי – ל"דה-קולוניזציה" שלה. היותם של הלימודים שער לתרבויות האזור, להיסטוריה שלו ובמיוחד לשפות המקומיות, ובראשן ערבית, תרמו להפיכתם במרוצת השנים לבסיס של חקירה שעושה שימוש במיומנויות הללו, אבל למטרות אחרות מאלה שנועדו להן מלכתחילה. כאן יש להרחיק ראות אל מעבר לגבולותיה של ישראל כדי לומר ששיטת הלימוד הזו, כלומר עצם ההגדרה המוסדית "חוג ללימודי המזרח התיכון", התפתחה על בסיס "הלימודים האזוריים" (Area Studies) שיובאו מארצות הברית והמערב בכלל. "הלימודים האזוריים" (Area Studies)

הם השיטה שהפכה למקובלת במיוחד בארצות הברית ובבריטניה לאחר מלחמת העולם השנייה כדי לחקור את העולם לפי חלוקה לאזורים באופן שיהלום את האינטרסים של המערב בתקופת המלחמה הקרה (Lockman, 2004, 122–130).

הפרדוקס שאנו מבקשים להדגיש הוא ש"האזורי" במקרה הישראלי הוא גם המקומי או הילידי. המיומנויות שהמחלקות העניקו ללומדים, ובראש ובראשונה ידיעת שפות המקום, הפכו אותן לאבן שואבת לסטודנטים סקרנים להכרת נקודות מבט ילידיות. בישראל, לדוגמה, הפכו החוגים למזרח התיכון לאחת החממות הפוריות לעיסוק בהיסטוריה מקומית ביקורתית שבה מושגים כמו קולוניאליזם התיישבותי, אימפריאליזם ונכבה הפכו לשגורים על לשונם של המרצים והסטודנטים. אפשר שהמחלקות למזרח התיכון ירשו, לפחות חלקית, את מקומן של המחלקות למדעי החברה, בפרט סוציולוגיה ואתרופולוגיה, שנחשבו שנים רבות לאמונות על ייצור הידע הלא־ממסדי או האנטי־ממסדי בישראל.

השינויים שהצבענו עליהם הם ביטוי לאירוניה שההיסטוריה מתאפיינת בה לפרקים. דווקא האתר הממסדי ביותר הפך להיות ברבות הימים אחד הביקורתיים והאינקלוסיביים שבהם – לפחות בגבולות השיח האקדמי הישראלי. שינויים אלה התרחשו גם בשדה חקר המזרח התיכון בעולם. החוקרים המובילים בעולם כיום ידועים בעמדות אנטי־קולוניאליות או לא־ציוניות או אנטי־ציוניות, ויש בהם המסרבים באופן עקרוני לשתף פעולה עם הממסד האקדמי הישראלי. ההכשרה הממושכת של חוקרים מערבים ב"שטח" וההיכרות שלהם עם חברות ילידיות, יחד עם השתלבות של חוקרים ילידיים בשדות המחקר ה"אזוריים" – כל אלה הפכו אותם לחממה של שיח ביקורתי על האסטרטגיה שהביאה להיווסדם מלכתחילה. גם לכך הייתה השפעה על חוקרים צעירים בישראל, השואפים להשתלב בשיח המחקרי הבינלאומי.

קודם שנסכם בתובנה כללית יותר העולה מן השינוי הזה, חובה עלינו גם למקם את הרשימה שלנו בתוך השיח על השדה בכלל. המאמר הקצר הזה הוא בגדר הערת שוליים לדיון שגילו כגיל הדיסציפלינה. מחקרים על תולדות ה"מזרחנות" הישראלית הם רבים ומגוונים, ועוד יותר מהם – מחקרים על תולדות המזרחנות בעולם. עם המחקרים על השדה המקומי אפשר למנות את ספרו של אייל קליין שצינינו למעלה, שגם תיעד את ההיסטוריה של השדה וגם תפקד כאתרופולוג של החוקרים בתחום. ספרו של גיל אייל עוסק גם הוא בתולדות המזרחנות, ובפרט ביחסים שהתהוו בתוכו בין האליטה

הספרדית או המזרחית הילידית לבין חוקרים יוצאי מערב אירופה, שהשתייכו למסד הציוני האשכנזי (איל, 2005). עמית לוי הגיש לאחרונה עבודת דוקטור על תולדות המכון למדעי המזרח (לוי, 2021). יש כמובן עוד מחקרים רבים ושונים וטובים (מצא, 2013; Mendel, 2014), וסביב כמה מהם התגלעו פולמוסים ובני פולמוסים (מילסון, 1997; אסף, 2007; טולידאנו 2007א; 2007ב; קליין, 2019; שמיר, 2019; Di Capua, 2007) וכמובן **אוריינטליזם** של סעיד שהוזכר למעלה והניע דיונים דיסציפלינריים נוקבים בעולם ובישראל. הרשימה שלנו היא, אם כן, חלק ממסורת מחקרית "מזרח תיכונית". מכיוון שאנו מתארחים כאן בשדה דיסציפלינרי אחר, ברצוננו להצביע בסוף דברינו על תובנה שאפשר להסיקה מן השינויים בשדה שלנו גם על ה"מזרחנות" בפרט וגם על מדעי האדם בכלל.

כפי שהזכרנו בהתחלה, אחד המוטיבים החוזרים ונשנים בשיח על השכלה הגבוהה עיקרו בדיכוטומיה שבין היישומי לאינטלקטואלי. "מה לעשות עם זה?", שואלים סטודנטים (והוריהם) לפני הלימודים, במהלכם ואחריהם. הסמל הידוע ביותר של הדיכוטומיה הזו הוא כמובן הקלישאה של "מגדל השן" האקדמי, שלפיה מתקיימת בו פעילות סכולסטית ("אינטלקטואלית") שאינה קשורה לצרכים ("היישומיים") של החברה. עלילת האבולוציה של חקר המזרח התיכון חשובה אפוא כדי להצביע בדרך אחרת על כך שהדיכוטומיה הזו היא במידה רבה כוזבת ונועדה לתקוף את ההשכלה כרעיון. חקר המזרח התיכון הוא רק דוגמה טובה לכך. סטודנט בחוג למזרח התיכון שמבקש ללמוד על הנפכה – מתוך סקרנות או מתוך הזדהות או מתוך רצון לתיקון או בלי שהוא יודע מדוע – אולי לא יחפש עבודה במשרד החוץ, אבל אין פירוש הדבר שתחומי העניין שלו עצמם אינם בעלי חשיבות חברתית, כלומר "יישומיים" או "אסטרטגיים". סיפוק דחפים סקרניים (גם ללא תכלית ברורה), שוטטות אינטלקטואלית, לימוד של שפה זרה, החלפת דעות, השתקעות בנושא מחקר, השתתפות בדיונים (או ויכוחים) ובחינה של הנחות יסוד תרבותיות או מוסדיות – כל אלה פרקטיקות שלא בהכרח משתלמות במישור הכלכלי הנראה לעין, אך הן מסייעות להיכרות טובה יותר עם ההיסטוריה של חברה ומקום ועשויות להפוך תלמידות ותלמידים לאזרחים מודעים, מעורבים ורחבי אופקים יותר. דברים אלה, הנכונים למדעי הרוח והחברה, נכונים ביתר שאת ללימודי המזרח התיכון.

מקורות

אייל, גיל (2005). **הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

אסף, דוד (2007, אוקטובר). [על מה לא מדברים כאשר מדברים על סינתזה בין העבר וההווה במזרח התיכון הערבי](#). דברים בכנס אילמ"א. אוניברסיטת תל אביב.

טולידאנו, אהוד (2007, חורף). ביקורת ספר – גיל אייל: הסרת הקסם מהמזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות. **רוח מזרחית** 5, 36–43.

טולידאנו, אהוד (2007, מאי). [לימודי המזה"ת בישראל בימינו](#). דברים בכנס אילמ"א. אוניברסיטת תל אביב.

לוי, עמית (2021). מזרח חדש: מזרחנות יהודית-גרמנית בפלשתינה/ישראל: 1926–1963. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית בירושלים.

מילסון, מנחם (1997). ראשית לימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטה העברית. בתוך שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים). **תולדות האוניברסיטה העברית, שורשים והתחלות**. ירושלים: מאגנס, 576–588.

מצא, דורון (2013). מאפייני השיח הפוליטי ההגמוני בממסד השלטוני כלפי המיעוט הפלסטיני בישראל 1966–1977. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

סעיד, אדוארד (2000). **אורינטליזם**. תרגום: עתליה זילבר. תל אביב: עם עובד ומרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה.

קליין, אייל (2019, 21 באוגוסט). [על אויבים מדומים והגינות בסיסית. הפורום לחשיבה אזרית](#).

שמיר, שמעון (2019, 7 באוגוסט). [תשובה לאייל קליין. הפורום לחשיבה אזרית](#).

Clyne, Eyal (2019). *Orientalism, Zionism and academic practice*. London and New York: Routledge.

Di Capua, Yoav (2007, November). [Di-Capua on Eyal, The disenchantment of the Orient: Expertise in Arab affairs and the Israeli state](#). *H-Levant*.

Goitein, Shlomo Dov (1987). The humanistic aspects of Oriental Studies. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9, 1–12.

- Harif, Hanan (2021). A bridge or a fortress? SD Goitein and the role of Jewish arabists in the American academy. *Jewish Social Studies* 26(2), 68–92.
- Locman, Zachary (2004). *Contending visions of the Middle East: The history and politics of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mendel, Yonatan (2014). *The creation of Israeli Arabic: Security and politics in Arabic Studies in Israel*. New York: Palgrave-Macmillan.

אלי אושרוב, מכון למחקר ע"ש הרי ס. טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דוא"ל: eli.osheroff@mail.huji.ac.il

פרופ' הלל כהן, החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דוא"ל: hillelcohen@yahoo.com